

УДК 94(477) : 94(100)

ББК 63.3(4Укр)

Олексій Стасюк

ПРОБЛЕМА “ОСТРОЗЬКОЇ ОРДИНАЦІЇ” В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-МАЛЬТІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті висвітлено причини появи та історію переуспадкування майорату князя Януша Острозького і його значення для поглиблення взаємовідносин між Російською імперією та Мальтійським орденом. Дослідження виокремлює дипломатичні контакти та пояснює мотивацію обох сторін в плані взаємозближення у зазначений період.

Ключові слова: Мальтійський орден, Російська імперія, ординація, Острог, успадкування.

Перші достовірні й документально підтверджені контакти між тоді ще Московським царством і Мальтійським орденом датуються зламом ХVІІ та ХVІІІ століть. Молодий цар Петро I, плануючи своє Велике посольство, серед потенційних союзників, з якими належало налагодити відносини з перспективою на створення в майбутньому антитурецької ліги, виокремив і Мальтійський орден. З цією метою на Мальту протягом літа 1698 року було відправлено по чергово два офіційні посольства – боярина Бориса Шереметева (1652–1719) та графа Петра Толстого (1645–1729) [7, 186].

Мета цих місій впливає з бажання російського двору перейняти досвід військово-морського протистояння Оттоманській Порті з боку кавалерів Ордену та наголосити на активізації боротьби проти цього спільного ворога. В грамоті, адресованій Петром I Великому магістру Мальтійського ордену Раймонду де Перелос де Рокафулю (1697–1720) і переданій через Бориса Шереметева, чітко проглядається мотиваційний аспект російського посольства у Валлетті: “Завоювавши Казі-Кермен і Азов, уклавши союз з цісарем, королем Польським і Венеціанською республікою проти <...> Турецького султана і Кримського хана, пропоную відправити війська наші з різних країн морем і суходолом та завзято воювати проти них <...> між іншим, це хороший шанс для вас, славних кавалерів, згадати колишні славні часи” [12, 58].

“Північна війна” (1700–1721), що вимагала максимальної концентрації сил Росії на північному напрямку, відклала ажіотаж навколо південного вектора зовнішньої політики, одним із численних проявів якого були посольства Петра I на Мальту. Однак, це зовсім не означало втрату набутих дипломатичних контактів, що в майбутньому призвело до активної переписки з метою інформування про найважливіші події між російськими імператорами (з 1721 року) та мальтійськими Великими магістрами. Запровадження даної практики не передбачало ніяких винятків, хто б не обіймав вказані пости.

Новому наростанню активності в російсько-мальтійських відносинах посприяли два головні чинники. По-перше, острів Мальта як стратегічний географічний об’єкт та Мальтійський орден як можливий політичний союзник стимулювали російську сторону до призначення

перших постійних представників при Великому магістрі – маркіза Кавалькабо (1770–1775) та графа Псаро (1783–1790). По-друге, орден теж ішов на зближення з Російською імперією заради владнання майнового конфлікту навколо “Острозької ординації”, позитивне вирішення якого могло б виправити катастрофічне фінансове становище госпітальєрів [15, 130].

Щодо вивчення заснованого князем Янушем Острозьким майорату в історіографії зустрічаються два основні підходи. Низка українських істориків (Наталія Яковенко, Володимир Атаманенко) розглядає “Острозьку ординацію” крізь призму суто земельно-майнових відносин у контексті дослідження українських шляхетських родів. Натомість дослідники історії Мальтійського ордену, говорячи про майорат Януша Острозького, виокремлюють його як своєрідну юридичну колізію між урядами Валетти, Варшави та Санкт-Петербурга. Синтезування обох окреслених вище підходів, на наш погляд, зможе проілюструвати проблему “Острозької ординації” в дещо розширеному та поглибленому спектрі.

Витоки “Острозької справи” сягають корінням початку XVII століття. У цей час рід українських магнатів Острозьких був серед найзаможніших у Речі Посполитій. Однак доволі непрості відносини між двома синами князя Василя-Костянтина Острозького (1526–1608) Янушем (1554–1620) та Олександром (1571–1603) і наявність одного з найбільших на теренах України спадкових фондів прирекли князівську гілку Острозьких на жорстку міжусобну боротьбу [3, 47].

Більшість дослідників роду Острозьких на основі численних згадок в архівних документах говорять про практично патологічну ненависть між обома спадкоємцями Василя-Костянтина Острозького, однак її причину не вказують [6, 78]. Можливо, не останнім чинником, що сприяв жорсткому протистоянню двох братів Острозьких, було бажання максимальної наближеності до батька з метою отримання преференції в майбутньому спадку. З огляду на це Януш, хоча він і був найстаршим сином князя Василя-Костянтина, перебував у менш вигірній позиції внаслідок своєї конфесійної приналежності.

Як відомо, протягом 1568–1573 молодий князь Острозький навчався при дворі Габсбургів у Відні. Очевидно, тут він прийняв католицизм і вперше познайомився з історією та окремими представниками Мальтійського Ордену, яких було чимало в середовищі віденської знаті [9, 301].

Щоб уникнути наростання міжусобних чвар, князь Василь-Костянтин Острозький в березні 1603 року спеціальним актом поділу власних володінь узаконив механізм майбутнього процесу успадкування та конкретні розміри майнового фонду. Цей документ занесений до гродської книги міста Нового Корчина біля Сандомира (Польща) 20 березня 1603 року. Опис володінь розпочався 10 березня того ж року і тривав до 17 березня. Збереглася низка копій цього опису в архівах України, Польщі, Росії [2, 16]. В акті зафіксована тогочасна топографія Острога; вказано розташування вулиць і будівель, оборонних, культових, замкових, публічних і приватних (міщанських і шляхетських) споруд, імена власників будинків, професії мешканців міста, їх повинності і

обов'язки, розмір податків міського населення; перераховано села і фільварки великої території не тільки цього, а й сусідніх регіонів [5, 2–13].

У грудні цього ж року князь Олександр Острозький загинув від рук власного слуги, залишивши по собі двох спадкоємців чоловічої статі – княжат Януша (помер у 1619 році) та Адама-Костянтина (помер у 1618 році). Прихильністю до своїх племінників та вдови покійного брата Анни Януш Острозький не відзначався. На користь цього свідчить той факт, що впродовж 1606–1609 років тільки в Кременецьких земських книгах зафіксовано 13 різноманітних конфліктів між представниками роду [6, 79]. Протягом наступного десятиліття племінники князя Януша, опираючись на свої спадкові права, неодноразово судилися з ним [13, 16].

Промовисто ілюструє достатки останнього з роду Острозьких складений незабаром після його смерті опис нерухомого та рухомого майна, у якому значилось 80 міст, 2700 сіл, 600000 золотих, 400 000 талерів, 30 бочок ламаного срібла, 700 їздових коней, 4 000 звичайних коней і т. ін. Князеві належали також обширні території у Краківському, Сандомирському, Волинському та Київському воєводствах. Його зусиллями була завершена справа життя трьох поколінь князів Острозьких: створена найбільша в історії Речі Посполитої маєткова імперія [16, 104].

Не маючи на той час прямого спадкоємця чоловічої статі й перебуваючи в умовах постійної юридичної, а інколи й збройної конфронтації навколо родового спадку, Януш Острозький вирішив більшу частину свого майна зробити невідчужуваною.

Однак коронне право не дозволяло розпоряджатися за тестаментом (заповітом) земельними володіннями, більша частина після смерті власника переважно йшла у рівний поділ між синами. Тому деякі магнати Речі Посполитої, бажаючи забезпечити назавжди могутність своїх родів, намагалися отримати королівський дозвіл, щоб їхня власність у майбутньому не могла бути поділеною чи забраною в борг. Розпорядження щодо такого дозволу від латинського слова “*ordinatio*” (приведення в порядок, влаштування) отримало назву ординації або майорату, а вказаний таким правом власник став називатися ординатом чи майоратом [8, 289].

Князь Януш Острозький порушив перед королем питання про створення на його землях майорату (ординації) і отримав на це дозвіл сейму в 1609 році. Протягом 1613–1618 років він кілька разів змінював розміри ординації, сподіваючись, що власником земель стане все ж його син. Після втрати єдиного прямого нащадка – двомісячного Януша-Володимира, в червні 1618 року, остаточна редакція ординації була вписана в акт Люблінського трибуналу [16, 150].

Отже, всі свої володіння Януш розділив на дві частини: “дідичну” (спадкову), що підлягала розподілу між членами родини, і ординацьку, яка була нероздільною. Вона охопила меншу частину володінь князя: до неї увійшло 24 міста та 592 села, зокрема: половина Острога з Межирічем, Дубно, Степань, Костянтинів, Базалія, Сулжинці, Чуднів, П'ятка, Янушполь, Чарторія, Санополь, Мирополь, Немілка, Забожиця, Красилів, Кузьмин, Саків, Детковичі, Сміловичі. Коронний сейм затвердив цю уставу в 1624 році [8, 289].

Остаточна редакція фундаційного акту ординації передбачала певний механізм і послідовність успадкування. Згідно з заповітом Януша Острозького, його майорат перейшов у власність до представників чоловічої лінії князів Заславських, синів його дочки Єфросинії. А це неабияк сприяло підвищенню авторитету Заславських при дворі. Зокрема, перший сенаторський уряд Заславські отримали тільки в 1591 році (обіймаючи до того тільки староства), тоді як вже в XVII столітті кожен представник дому обов'язково отримував сенаторський уряд (а інколи й два одночасно), щойно досягав повноліття. Скажімо, Януш Заславський від 1604 до 1629 року був волинським воєводою; його син Олександр від 1605 до 1615 року обіймав уряд волинського каштеляна, а також був брацлавським (1613–1628) і київським (1628–1629) воєводою. Син Олександра Заславського Владислав-Домінік був крайчим коронним (1636–1656) і паралельно займав інші сенаторські уряди – спочатку сандомирського (1645–1649), а потім краківського (1649–1656) воєводи. А спадкоємець Владислава-Домініка князь Олександр Заславський, на якому вигас цей княжий рід, не досяг сенаторських висот лише тому, що помер молодим у 1673 році [6, 79].

Першим ординатом із Заславських став Франциск, потім – Владислав-Домінік. Статут ординації вимагав від її власника утримувати Дубенську фортецю, її гарнізон, а також виставляти дві кінні короги – на потребу Речі Посполитої – загальною кількістю 300 вершників і піхотинців [15, 134]. Насправді ресурси величезного маєтку в багато разів перевищували цей мінімум, визначений заощадливим фундатором майорату. Тому острозькі ординати звичайно виставляли більші загони, особливо коли справа йшла про оборону власних земель. У 1646 році, наприклад, Владислав-Домінік відправив для боротьби проти татар 8 кінних корогов, а під час Хмельниччини, коли козаки в 1649 році підійшли до ординатського міста Дубна, князь Заславський спромігся зібрати вже 12 корогов [14, 133].

Після смерті Владислава-Домініка ординатом став його єдиний син Олександр, на якому (помер у 1673 році) чоловіча лінія князів Заславських перервалася, і знову постало питання про чергового ордината. Зазначимо, що тоді Мальтійський Орден вже мав повне юридичне право заявити про свої права на “Острозьку ординацію”, однак перше клопотання до сейму Речі Посполитої з боку іоаннітів про свої права на цю власність зафіксоване тільки через 20 років.

Ординати з роду Заславських – Владислав-Домінік та його син Олександр – загалом дотримувалися тих вимог, які заклав Януш Острозький у фундаційний акт. Зокрема, вони взяли прізвище фундатора майорату, називаючись відтоді або Острозькими, або “на Острозі Заславськими”. Цілісності майорату князі Заславські загрожували лише двічі. Так, 1643 року Владислав-Домінік вирішив продати луцькому владіці Афанасію Пузині село Мізоч з фільварками, але Луцький гродський суд оштрафував князя за відчуження ординатської власності та примусив розірвати цю угоду. Наступного разу, в 1667 році, порушили недоторканість майорату опікуни малолітнього ордината Олександра Ян Собеський та Станіслав Яблоновський, які для погашення боргів продали будинок у Варшаві. Навіть для такого, по суті, незначного порушення

фундаційного акту довелося двічі отримувати згоду Сейму – у 1667 та в 1673 роках [6, 79].

Згідно з уставом, якщо рід Заславських по прямій лінії згасав, майорат повинен був перейти у власність нащадків князя Януша Радзівіла, одруженого на сестрі князя Острозького Катерині. Якщо і ця родова лінія припиниться, то заповіт наказував заснувати командорство Мальтійського ордену. Згадана родова лінія Радзівілів (їх було декілька) згасла ще раніше роду Заславських. Ординація повинна була бути надана кавалерові Мальтійського ордену, обраному на коронному сеймі більшістю голосів. Та оскільки сейм після 1673 року згоди в цьому питанні не досягнув, то ординація перейшла у власність Юзефа Любомирського, чоловіка Теофілії Заславської, рідної сестри Олександра Заславського, останнього законного ордината острозького. Далі майорат дістався доньці Любомирських Юзефі Марії і, нарешті, її синові Янушеві Сангушку. У роді Сангушків, не зважаючи на численні протести Мальтійського ордену, майорат залишався до 1775 року, коли було засноване Велике пріорство Польське [1, 199].

Мальтійський орден безпосередньо чи через заступництво Святого престолу неодноразово заявляв польській стороні свої права на спадок Януша Острозького. Однак Річ Посполита через слабкість свого внутрішньополітичного каркасу та залежність від ключових шляхетських родів не могла і не бажала вирішувати це питання на користь Валлетти. Активність Ордену в цьому питанні легко пояснити тим, що Острозький майорат приносив чималий річний дохід. Тому саме з другої половини XVIII ст. мальтійські лицарі значно активізували східну політику. Той факт, що ця політика була направлена конкретно на політично-адміністративних власників території Острозького майорату (спочатку на Річ Посполиту, а потім на Російську імперію), промовисто свідчить про першочергову важливість вирішення цього питання для Ордену.

У 1748 році граф Саграмозо на правах посла Мальтійського ордену в Варшаві прибув у Петербург і добився аудієнції в імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1761). Під час цього закордонного вояжу мальтійському дипломатові вдалося налагодити контакт з майбутньою імператрицею Катериною II [10, 7].

У 1766 році Польський сейм прийняв рішення, згідно з яким із прибутків майорату повинна виділятися сума 300000 злотих на утримання полку Мальтійського ордену, а командиром полку призначено князя Любомирського. Внаслідок такої нехитрої операції Мальтійський орден не отримав нічого, адже “мальтійський полк” був суто польським військовим формуванням і від Ордену в нього була тільки назва [11, 47].

У 1767 р., напередодні російсько-турецької війни, Великий магістр де Пінто звернувся до Катерини II з проханням посприяти в “Острозькій справі”. Імператриця обіцяла свою підтримку, однак доволі прохолодний прийом російського посла Кавалькабо на Мальті мотивував крайню пасивність російської сторони в цьому напрямку. Важливу роль щодо дискримінації російського дипломата в очах Великого магістра зіграла й “французька партія”, широко представлена серед керівництва Ордену. Тому в 1770 році, коли Саграмозо знову прибув до Петербурга, він цілком справедливо оцінив ситуацію як несприятливу для виконання покладеної на нього місії [4, 171].

Перший поділ земель Речі Посполитої, який відбувся у 1772 році, кардинально змінив ситуацію стосовно цієї проблеми. У квітні 1773 року граф Саграмозо втретє відвідав Петербург. Тепер йому вдалося добитися більших успіхів, зокрема й завдяки нормалізації російсько-мальтійських відносин, обумовленої дипломатичними успіхами російського уповноваженого представника при дворі Великого магістра – маркіза де Кавалькабо.

Катерина II наказала російському послові у Варшаві графу Штакельбергу провести попередні перемовини з австрійською та прусською сторонами і підтримати позиції Мальтійського ордену. У Варшаву був направлений і сам Саграмозо з листом Катерини II до короля Станіслава Понятовського. За наполяганням Росії, Австрії та Пруссії була створена спеціальна комісія для розгляду “Острозької справи”. 3 січня 1774 року вона винесла вердикт, на основі якого польський уряд прийняв рішення про поділ земельних володінь князя Януша Острозького між його нащадками і створення, керуючись відповідним заповітом, Великого пріорства Польщі з 6 командорствами. Незважаючи на таке кінцеве рішення, висновки комісії недвозначно говорили про сумнівність прав Ордену на “Острозьку спадщину”. Тільки російсько-австрійське заступництво дозволило вирішити справу на користь мальтійських кавалерів [11, 49].

18 жовтня 1776 року це рішення було ратифіковане польським сеймом з умовою, що керувати Великим пріорством Польським будуть винятково поляки. У резолюції також вказувалось, що право Ордену на зазначене майно не є остаточно доведеним, а таке лояльне до його інтересів рішення пояснюється повагою польської сторони до заступництва Росії, Австрії та Пруссії [1, 205].

Із 300000 злотих порахованого прибутку майорату 120000 призначались для утримання 7 закладів Ордену в Польщі, а решта віддавалась полякам, що ілюструє серйозні економічні поступки Ордену. Їх було здійснено цілу низку. Зокрема, 2 лютого 1775 року граф Мішель Саграмозо підписав офіційну відмову від усіляких претензій мальтійських кавалерів на Острозький майорат. Також перші командори і перший Великий пріор Польщі князь Адам Понинський отримали від Великого магістра де Рогана 7 травня і від папи 16 липня 1776 року звільнення від обітничі безшлюб'я [12, 83].

Офіційне визнання Великого пріорства Польського папою Пієм VI відбулося 26 вересня 1777 року та Великим магістром де Роганом 17 жовтня того ж року. У 1785 році Велике пріорство Польське увійшло до складу англо-баварського лангу Ордену, утвореного в 1782 році здебільшого на базі конфіскованого при розпуску Ордену єзуїтів майна [11, 50].

Таким чином, українським землям у формі “Острозької ординації” судилося стати тією точкою дотику, навколо якої протягом останньої чверті XVIII століття наростала дипломатична активність по лінії Петербург – Валлетта. Як Російська імперія, так і Мальтійський орден прагнули з максимальною користю для себе використати цю юридично-майнову колізію із більш ніж столітньою історією. Питання щодо “Острозької ординації” для обох суб'єктів дипломатичних відносин вийшло на перший план в контексті розвитку партнерства не випадково

саме у цей час. Також у кожній зі сторін були свої мотиви. Катерина II розраховувала на опосередковану допомогу мальтійських лицарів у російсько-турецькому протистоянні. Від поступливості Великого магістра Мальтійського ордену в питаннях сприяння російському флоту в Середземному морі безпосередньо залежала позиція петербурзького двору щодо “Острозької ординації”. Саме тому Російська імперія завжди займала менш ініціативну позицію в стосунках з Мальтійським орденом протягом практично всього періоду правління Катерини II. Лицарі-іоанніти, для яких остання чверть XVIII століття ознаменувалася масштабною фінансовою кризою через втрату основних джерел надходжень, безпосередньо пов’язували позитивне вирішення “Острозької справи” з майбутньою перспективою існування Ордену. Саме тому в цьому питанні позиція Валлетти була надактивною. Вдалий для мальтійських кавалерів кінцевий результат переговорів та заснування в 1775 році Великого пріорства Польського ще на 23 роки відтермінували крах Ордену.

Література

1. Алябьев А. Сношения России съ Мальтійскимъ Орденомъ. – Ч. I. (до 1789 г.) / А. Алябьев // Сборникъ московкаго главного архива МИД. – 1893 г. – Вып. 5. – С. 173–218.
2. Атаманенко В. Акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р. / В. Атаманенко // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – С. 15–16.
3. Бондарчук Я. Князь Януш Острозький (1554–1620) / Я. Бондарчук // Волянина з Волині. – 2005. – Ч. 2 (63). – С. 46–48
4. Дешеші графа Литты, посланника мальтійскаго ордена въ С. Петербургѣ, писанныя въ концѣ 1796 г. и началѣ 1797 года. Сообщены А. Т. Бычковымъ / введене, рускій переводъ и подстрочныя примечанія кн. П. П. В’яземскаго // Сборникъ Императорскаго Русскаго историческаго общества. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1868. – Т. 2. – С. 164–274.
5. Дільничий акт на маєтки між кн. Янушем Острозьким, каштеляном Краківським і Олександром Острозьким, воєводою Волинським Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 332. – 14 арк.
6. Жаронкін В. Ординатська спадщина князів Заславських / В. Жаронкін // Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2006. – С. 78–81.
7. Захаров В. Посольства Петра I на Мальте в 1698 году / В. Захаров // Новая и новейшая история. – 2006. – № 4. – С. 166–189.
8. Кулаковський П. Острозька ординація / П. Кулаковський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – С. 289–290.
9. Кулаковський П. Острозький Януш Костянтинович / П. Кулаковський // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. –

- Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – С. 300–302.
10. Лозовицький О. Мальтійський Орден / О. Лозовицький // Історія України. – № 38. – С. 5–8.
 11. Настенко И. История Мальтийского ордена: в 2 кн. / И. Настенко, Ю. Яшнев. – М. : Русская панорама, 2005. – Кн. 2 : Мальтийский орден и Россия. Иоанниты в новое и новейшее время. XVIII–XX вв. – 415 с.
 12. Перминов П. Под сенью восьмиконечного креста / П. Перминов. – М.: Международные отношения, 1991. – 168 с.
 13. Родинні зв’язки кн. Острозьких // Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 80. – 16 арк.
 14. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – Київ: Наукова думка, 1993. – 414 с.
 15. Cavaliero R. The Affair of Ostrog. An Episode in Malto-Polish Relations in the Eighteen Century / R. Cavaliero // Journal of the Royal University of Malta, La Valletta. – 1958. – P. 128–141.
 16. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich / T. Kempa. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 194 s.

The causes of appearance and the history of primogeniture the land of Prince Janusz from Ostrog and its significance for deepening relations between the Russian Empire and the Order of Malta are highlighted in the article. It identifies and explains the motivation of both sides of diplomatic contacts in terms of rapprochement in the period.

Key words: Order of Malta, the Russian Empire, ordination, Ostrog, inheritance.

В статье освещаются причины появления и история наследования майората князя Януша Острозкого, а также его значение для углубления взаимоотношений между Российской империей и Мальтийским орденом. Исследование выделяет дипломатические контакты и объясняет мотивацию обеих сторон в плане взаимосближения в указанный период.

Ключевые слова: Мальтийский орден, Российская империя, ординация, Острог, наследование.